

ДЕВЕТИ СЕПТЕМВРИ 1944 Г. КАТО ХРОНОТОП В РАЗКАЗИТЕ НА РУСЕНЦИ

Диляна Иванова

Регионален исторически музей – Русе

Подборът и трактовката на събитията в житейските разкази в същината си са културно обусловени. В тях се откриват определени константи – повтарящи се както в многобройните истории на различните информатори, а понякога и в диаметрално противоположните трактовки на едно събитие от един и същ разказвач. (Елчинова 1994: 21) За българите 9 септември 1944 г. е една особена историческа дата, бележеща прехода от конституционна монархия към конституционна република, но с тоталитарно комунистическо управление. В същото време тя е и една “митична” граница. Тоталитаризмът сакрализира определени отрязъци от време и така ги мистифицира. Девети септември 1944 г. е дата на *“великото начало, която определя всичко случващо се с нея почти тъждествено с Вечността... Времето застива и се превръща в инструмент за упражняване на власт”*. (Велинова 1999: 33) Същевременно се нарушава усещането за установеното географско пространство, отделя се светът на комунизма от световния пространствен континуум. Западният свят е място “отвъд”, той се демонизира. Така тоталитаризмът, чиито късни прояви могат да бъдат разчетени като “постмодерен продукт”, се явява едно съзнателно обръкване на време и пространство. (Велинова 1999: 33)

Под ръководството на БКП е въведена социалистическата система на управление, която коренно променя структурите на властта, на икономиката и обществения живот в съгласие с политическите цели и мотивиращата ги идеология. (Волф 1997: 39) Още след преврата на 9 септември 1944 г. БКП си поставя за цел провеждането и на културна революция, която трябва да създаде новата *“всестранно и хармонично развита личност”* с марксистко-ленински мироглед и да бъде съпроводена с преодоляване на религиозните “отживелици”. (Аврамов 1983) Целта е да се формират и контролират дейностите на човека в семейството, на работното място и в свободното време. (Петров 1997: 105)

Намесата на властта в личното пространство на съвременниците на социалистически период намира отражение в техните житейски разкази. За повечето от хората, посрещнали преврата на 9 септември, настъпват коренни преобразования в личните им съдби, сравними с житейски катаклизъм. Дванадесет години след Промяната на 10 ноември 1989 г. започват, макар и все още сравнително плахо, да се появяват житейски наративи, чийто акцент е темата за 9 септември и социалистическия период.

В този текст ще се предложат като база за изследване интервютата, направени с русенци и публикувани в сборника “Русе – портрет на века” (Русе – портрет на века 2000). В него наративите за 9 септември рядко се явяват самостоятелно, предвид тематичните особености на градското етноложко проучване и в повечето случаи се срещат като “разказ в разказа”. Темата “Девети”, наред с някои други, се оказва една от най-последователно застъпените в житейските разкази на русенци. (Димитрова, Иванова 2004) Тя е една от макротемите в сборника с интервюта от Русе.

Девети септември 1944 г. е своеобразен хронотоп в наративите на поколението българи, родени в нач. на ХХ в. Извършеното на тази дата се представя като “единство” на времето и пространството, като повратна точка за съдбата на България, българите и конкретно за Русе. В разказите на русенци събитията на 9 септември са съпоставими ситуативно с обред, чрез който се слага край на един период и се полага началото на Новото време. Линейното исторично време в житейските истории от сборника е затворено в рамките на историческите дати 9 септември и 10 ноември, които придават на времето известна цикличност.

Наред с това в сборника “Русе – портрет на века” се представя русенската гледна точка за същността на събитията, свързани с тази дата. Различните социални и етноконфесионални групи в града също се разграничават в отношението си към налагането на тоталитарната власт. Тази особеност в спомените и коментарите от разглеждания сборник за преврата от есента на 1944 г. е още една от спецификите на русенската визия за макротемата.

Семантично равни на понятието “9 септември”, визиращи преврата и последвалите промени в обществения и политически живот, са изразите *“След Девети”*, *“Като додуха руснаците”*, *“кат’ дойдоха комунистите”*, *“по Бай Тошово време”*. В структурен и в съдържателен план разглежданите клишета са отправна точка в значителна част от житейските истории на русенци.

Прави впечатление потребността на осведомителите да съпоставят живота си преди “Девети” и след това. Много често техните съпоставки не дават пряка оценка на събитията. Разказите изглеждат външно само като представяне на факти, но в действителност опосредствено тези наративи отразяват менталните нагласи на интервюираните към разглежданите събития. Оценките към налагането на тоталитарния строй в България варират от отрицателния до положителния полюс.

Като се има предвид, че за част от целите на проекта са търсени да се запишат и хора от стари русенски фамилии, които се идентифицират като представители на буржоазията от преди 9 септември, в значителна част от интервютата преобладава негативизмът по отношение на налагането на социалистическия режим. Точно те са в основата на настоящето изследване.

Според някои от тези разказвачи, след налагането на социалистическия строй Русе загубва своя аристократичен облик. Емблематичен в това отношение е изразът на Савчо Кисев (р. 1926 г. в Русе, висше обр.) – *“Додуха най-различни лумпени и нашият град се осра ... Въпреки че нямам нищо против хората от селата, които идват в Русе. Но и има един период, в който масово дойдоха да живеят в Русе, избягаха заради ТКЗС-тата. И додуха тук да търсят работа във фабриките. Ставаха чистачи. И сега ние теглим много за съжаление. Нашият град много изостава”*. (Русе – портрет на века 2000: 262-263) В част от текстовете в сборника се налага мнението, че гр. Русе запада и се маргинализира след идването на комунистите на власт. Тези твърдения се появяват в резултат от носталгията по миналото като по-добро време; като минало, което от дистанцията на времето се обвива в ореола на романтиката.

Подобни твърдения обаче имат и своите обективни основания. С форсираното изграждане на тежката индустрия в градовете и създаването на ТКЗС-тата в селата се стига до бягството на много хора от селата към градовете в търсене на препитание в новите предприятия. Стига се до бързо нарастване и разширяване на големите градове, до масова урбанизация. Като последици от това, след десетилетия на стагнация, градското население бързо надминава селското. Този процес на преустройство в Югоизточна Европа протича различно от западните страни. Урбанизацията при нас, дори и в големите градове, запазва и до днес някои от селските си черти. Този феномен се характеризира като рурбанизация. (Рот 1997: 30) Терминът може да поясни в известна степен и развитието на гр. Русе през тоталитаризма – невъзможността на някои от приходилите в Русе селяни да се интегрират, тяхната алиенация: *“Даже като дойдох, най-напред ме беше страх да се движа из града... С автобуса до Захарна се качвах и се страхувах да вървя из града... Много е трудно да се местии от едно място на друго. И сега ми е жал за село.”* (Мона Върбанова, р. 1930 г. в с. Завет, Разградско, средно обр.) (Русе – портрет на века 2000: 310-319).

Известно е, че преди преврата на 9 септември 1944 г. БКП изгражда на територията на България 12 въстанически оперативни зони и прави опит да формира тринадесетата в Русе и региона. Осъществяването на тези планове среща много трудности, защото в Русе *“организираната революционна дейност на БКП е подложена на преследване, предателства, сривове”*. (Радков 1986: 96-113) Този факт обяснява подозрителността на комунистическата власт след “Девети” към русенци и донякъде защо Русе никога не е имал местен партиен лидер. Първите секретари на ОК на БКП в града са назначавани от централната власт и са родом от други селища.¹

Твърдението, че след идването на комунистите на власт Русе запада, че е пренебрегван от властта в столицата и по тази причина се маргинализира, е една от спецификите на русенския градски културен модел при възприемането на 9 септември като граница между две епохи. Съществуват градски митове (Ненов 2000: 24), които обясняват различните причини, заради които, според русенци, “София” (“властта”) недолюбва града. Според един от тях, Мара Петолевката (проститутка, която според разказите, се е подвизавала в Русе от кр. на 50-те до към ср. на 70 год. на ХХ в.), наричана още Мара Тухлата, е виновна за това градът да бъде “намразен” от управляващите. При едно от посещенията на Годор Живков тук Мара го замерила с тухла и от тогава той не искал и да чуе за Русе.

Русенци принципно са склонни да мислят, че столицата ги игнорира най-вече заради това, че градът им е “аристократичен” (Ненов 2000: 24); заради подозрителността на управляващите комунисти към жителите на Русе като носители на буржоазните ценности. В друг градски мит се разказва, че жълтите павета, намиращи се в София, на площада на Народното събрание, са

били първоначално поставени в Русе, пред Съдебната палата, но след “Девети” софиянци завидели на русенци и им “прибрали” паветата (Елена Ставрева, р. 1927 г. в гр. Силистра, русенска снаха).

Промените, настъпили след 9 септември, обуславят трансформациите в отношението на русенци към градското пространство, както и неговата реорганизация. Мнозина русенци и днес съжеляват за събарянето на Стъклената будка (автобусна спирка, построена от кмета Старцев преди идването на комунистите на власт, превърнала се в любимо място за срещи). Стъклената будка в колективната памет на русенци се явява един от топосите и основните конструкти на градската митология.

Промените, наложени от комунистите с идването им на власт, са насочени към идеологическото превъзпитание на населението. Част от тази пропаганда е да се работи сред населението за премахването на “религиозността” и налагането на новата идеология. В тази връзка, отделна тематична група образуват русенските истории около разрушаването на църквата “Всях Светих” и построяването на нейно място на Пантеона на възрожденците. Тези драматични събития са в пряка връзка с темата за 9 септември, макар че в наративите на русенците това не винаги е ясно подчертано. Случилото се поражда съществен дял от градските митове. Според мълвата, булдозеристът, съборил църквата, починал, цялото му семейство пострадало. Друг градски мит разказва, че при откриването на Пантеона на възрожденците първият секретар на ЦК на БКП – Тодор Живков (според някои от информаторите, автор на тези думи не бил Първият ръководител, а Пенчо Кубадински), го сравнил с турска баня и не го харесал. Поругаването на църквата “Всях Светих” и преместването на гробовете на владиците в църквата “Св. Троица” пораждат още проза, в която поругателите умират от насилствена смърт. (Ненов 2000: 26)

Построяването на комунистически паметници и сгради, промените в градското пространство спомагат за налагането на новата идеология и усвояване на територията на града. Историите и коментарите около тях очертават една важна група от разкази на русенци за промените след 9 септември. На издигането на редица нови паметници от комунистите обществото “отмъщава” чрез различни прояви на градски фолклор, предавани като “тайно знание” във времето на тоталитаризма. (Ненов 2000: 22) Русенци често разказват анекдота за прекланящите се пред паметника на Альоша (издигнат в чест на Съветската армия) съветски граждани. Скрит зад паметника майтапчия “по нужда”, подслушвайки как развълнуваните гости наричат паметника “Альошка наш”, им отвърнал в рими “Альошка ваш, цимента наш”(Гинка Димитрова, р.1967 г. в гр. Русе, средно. обр.). За паметника на Г. Димитров, ориентиран с гръб към Операта, се смята, че ръцете му са на гърба, за да се предпази от “обратните” артисти, които можело да го изненадат “отзад”. (Ненов 2000: 22) Пределната сакрализация на българските и съветските комунистически лидери, на всичко съветско поражда реакцията на населението в социалните низини и в Периферията (Русе – спрямо столицата), като към тези персонажи и въобще, към различните прояви на комунистическата пропаганда се генерира фолклорна по тип реакция. Пародират се и се десакрализират символите на комунистическата власт и тези форми на фолклорната менталност могат да бъдат регистрирани в разглеждания сборник.

Обвързани с макротемата за преврата на 9 септември 1944 г. са и разказите на русенци за Народния съд, за национализацията, за референдума от 8 септември 1946 г. и гласуването за Република. Разказвачите представят себе си не само като свидетели, но и като участници в историческите събития. Савчо Кисев е стенографирал процесите на Народния съд, Богдан Богданов представя интересен разказ за гласуването си за Република – как са се фалшифицирали резултатите и се е манипулирало общественото мнение. В спомените на част от осведомителите темата за национализацията на частните предприятия и фабрики се засяга не само като обща информация за събитията след идването на комунистите на власт – анкетираните разказват за техни познати или близки, собственици на подобни предприятия, засегнати от акта на одържавяването. Спомените за насилие, терор под различни форми над частните собственици са елемент от наративите, свързани с тези процеси. Наследницата на героичния род на Баба Тонка – Тонка Просеничкова и съпругът ѝ Нико Просеничков също се оказват в списъка на жертвите на произвола след “Девети”. Савчо Кисев твърди, че една голяма част от тези, които са съдени, са били вече убити, че тези хора са били “абсолютно невинни”. *“Например това беше с внучката на баба Тонка, на Никола Обретенов дъщерята”* (Русе –

портрет на века 2000: 262). Безредиците непосредствено след 9 септември оставят неизличима диря в колективната памет (Халбвакс 1996) на русенци. Според тях, са потъпкани националната и местна гордост и е унищожен цветът на нацията. В тези разкази “Девети” е митична граница между времето на реда и хармонията, от една страна, и настъпването на хаоса и беззаконието, от друга.

Темата за Втората световна война и нейните локални прояви е в неразривна връзка с изследваната в този текст макротема. Исторически смяната на режима на управление и налагането на съветското влияние в България са обусловени от международните конференции в Ялта и Потсдам и навлизането на Съветската армия в България. Тези обстоятелства от голямата историческа сцена обясняват използването на клишетата “*като додуха руснаците*”, “*като дойдоха комунистите*” като семантично равни на промените.

В устните истории на русенци тези събития са свързани устойчиво в една тематична група, в чиито рамки влиза и темата за Дунава, доколкото навлизането на Съветската армия в България става чрез преминаването на реката. Група от разкази представят влизащите съветски войски през Дунава като “двукратни освободители”, макар информаторите да си дават сметка, че Съветския съюз е обявил война на България и че войските му навлизат като окупационни. Тази признателност към “руснаците” е видимо подсилена от формирания през времето на тоталитаризма култ към “съветското”, като тук “съветско” и “руско” се използват като синоними. (Ненов 2002: 227)

Разказите за “Девети” на представителите на определени обществени групи (работници, партийни функционери, учители, произхождащи от бедни семейства, други преселници от близките села и др.) е с положителен знак. Тези хора не са ангажирани с ценностите на старите русчуклии, не страдат от “загърбването” на “аристократичното” и “буржоазно” минало на града, удовлетворени са от настъпилите промени в личния им живот след 9 септември 1944 г. Смяната на властта в България дава на повечето от тях възможност за реализация и сравнително осигурен живот. “*И почти сме живели само с комунистите. Заплатите бяха добри, извънредни работи...Каса имаше, теглехме пари. Обзавеждахме се с тях, деца учихме. Доволни сме, но сега не сме доволни...*” (Русе – портрет на века 2000: 222) В житейските разкази на хората, които одобряват промените след 1944, датата 9 септември поставя началото на “новото време”, тя е реална, но и митична граница, която отделя стария несъвършен свят от новия свят на равноправие и благоденствие за всички хора, на относително спокойствие, нарушено с радикалните промени на 10 ноември 1989 г.

По-специфична е ситуацията в рецепцията към 9 септември на представителите на малцинствените етнически и религиозни групи в Русе. Градът е емблематичен със своето многообразие в това отношение. Преди преврата на 9 септември солидни позиции сред русенци са имали евреите и арменците. Сред евреите е имало фабриканти, търговци, предприемачи, някои от арменците също са имали свои частни предприятия, златарството е запазена територия за арменските майстори в града. В устната история на Русе се разказва за промяната на статута на тези хора след налагането на комунистическата власт: “*Търговци хора бяха евреите. Ти виждала ли си евреин да копай? Когат додими комунистите и земали децата до ходят да работят на лозята. Евреите казали: “Ний не даваме на жената кюмюр да носи от мазата, сега комунистите додими и искат да пратим жената на лозята и дъщерята”*”. (Майрам Чивиджиан, р. 1899 г. в гр. Браила, Р Румъния). (Русе – портрет на века 2000: 224)

За турците и за циганите в сборника “Русе – портрет на века” се разказва, че идването на новата власт през 1944 г. спомага за известно преодоляване на маргинализацията им: “*Като додуха руснаците, вечи българи, турци – всички сме равни. И след като се смени властта, на село търсеха един чиновник, турчин да бѐди...През 1950 г. ме пратиха на тримесечна партийна школа в Пловдив, първа турска тримесечна партийна школа.*” (Юснун Асанов, р. 1926 г. в с. Смирненски, Русенско). По-нататък осведомителят е партийен функционер в Русе. От неговия житейски разказ стават ясни приоритетите на новата комунистическа власт. (Станева (Иванова) 2001; Иванова 2004; Русе – портрет на века 2000: 388) На циганите държавата осигурява постоянна работа и така подпомага усядането им. Така в устните разкази времето след “Девети” за циганите и турците е благоприятно.

Сравнително голям дял от интервютата засягат семейните и календарни религиозни празници. Новата власт отстранява част от общоградските празници поради религиозния им характер; по

същите причини трансформира правенето на други семейни и календарни чествания. Празникът трябва да удовлетворява потребностите за непосредствена комуникация, развлечения и разтоварване, но и да бъде “разтоварен” от своето религиозно съдържание. (Петров 1997: 123) Появяват се съвсем нови мероприятия. Любопитен пример в това отношение е реорганизирането на карнавала по Заговезни в Русе – вместо да посрещат конницата на хан Аспарух на Дунава, русенци пародирали Западния свят чрез персонификацията “Чичо Сам”, “рисували се с Чърчил”. Така маскирани отивали при паметника на Альоша, където символично “принуждавали” капиталистите да се преклонят пред всичко “съветско” (Русе – портрет на века 2000: 126). Като форма на празнуване се налага манифестацията и на нея е задължително присъствието на всички граждани. Участието на хората в официалната част на празника до голяма степен е привидно и външно и придобива характера на масова акция за неактивни хора. (Петров 1997: 124)

Новата градска празничност е лишена от религиозния характер на традиционната българска обредност. *“Празникът е и място, и форма за политическа репрезентация. Неговата роля е да подсилва лоялността на населението към властта, да убеждава в правилността на изминатия и набелязания от партията и държавата път. По този начин се подпомага запазването на политическото статукво. При трансформирането на празника протичат два противоположни процеса: демитологизиране на религиозния празник и политическо митологизиране или профанизация на празника и сакрализация на властта.”* (Петров 1997: 125) В наративите на русенци често се споменава за тайно ходене на църква по един или друг повод и на празник, за съчетаването на елементи от традиционната празничност с иновациите на социалистическата празничност. Селекцията на задаваните модели “отгоре” варира от възприемане до отхвърляне. Новите социалистически ценности и норми са подложени на противоречиво отношение, което води до възникването на синкретични форми. Текстовете в сборника “Русе – портрет на века” отразяват и постоянната адаптация на обикновения човек към социалистическото обкръжение (Петров 1997: 125), и напрежението, в което се осъществяват тези процеси след 9 септември 1944 г.

На базата на направените наблюдения могат да се направят следните изводи:

1. Не винаги разказите в сборника за събитията, свързани с тази дата, се представят самостоятелно; те се срещат в множество интервюта като “разказ в разказа”. Но фактът, че разказите за “Девети” са константа в множество от текстовете, е показателен за особено важност, която има тази дата в колективната памет на русенци.
2. Девети септември е своеобразен хронотоп в наративите от сборника. Времето и пространството се “сливат” на тази дата и впоследствие се реструктурират. Той очертава реалната и митичната граница между “старото” и “новото” време. Превратът, извършен на тази дата, променя не само съдбата на държавата, на града, на селото, на обществото като цяло. Промените засягат обикновения човек, те дават определена посока на неговата житейска история. Не винаги политическите преустройства в държавата се отразяват така радикално върху всеки един неин гражданин, но когато се говори за 9 септември и започналото социалистическо преустройство на обществото, трябва да се има предвид намесата на държавата в най-интимните сфери на човешкия живот. Това обуславя множеството разкази, в чийто контекст пряко или не се засяга тази дата и последвалите я събития.
3. Рецепцията на русенци към 9 септември има своята специфика. Старите русчуклии изказват негативното си отношение към наложената комунистическа власт. Според тях, Русе е изтласкан по значимост към Периферията на държавните интереси и поради това запада. Друга група информатори, предимно преселници, изпитват носталгия към социалистическия период. В техните разкази 9 септември е началото на едно хубаво време, този период повечето от разказвачите свързват с младежките си години, когато са имали възможност да се реализират, да се почувстват значими.
4. Що се отнася до етническите общности в града, социалистическото преустройство обръща хода на тяхното развитие, маргинализират се евреите и арменците, толерират се турците и циганите. Нарушен е балансът между тях. Въпреки това, до явни конфликти не се стига или поне те не са отразени в устните истории на русенци.
5. Прави впечатление, че в някои от житейските разкази на русенци 9 септември не е просто една историческа дата, ден от календара, той е и семантичен еквивалент на цялата епоха на

тоталитаризма – от “Девети” до “Десети” (ноември). За да се съхрани миналото като образ в общественото съзнание, спомените трябва да бъдат пространствено и времево ситуирани. Използвайки тези две исторически дати като ориентири, обществото създава своя хронология, а историческите събития придобиват смисъл за социума. И двете дати са своеобразен хронотоп, доколкото са мислени и като митична граница между епохите, макар обществените нагласи към тях да са различни. Тяхната съпоставка може да бъде обект на едно бъдещо компаративно изследване.

БЕЛЕЖКИ

1. Благодаря на колегата Стоян Йорданов, че ми обърна внимание на проблема за ролята на Русе в оперативните планове на ОК на БКП преди преврата на 9 септември 1944 г., трудностите, които комунистите имат в Русе и региона, и възможната връзка, която може да се направи с маргинализацията на града, изпращането на партийни лидери отвън и пр.

ЛИТЕРАТУРА

Аврамов 1983: Аврамов, П. Културната революция – закономерност на социализма. – В: Българската комунистическа партия и културата, т. II: 1944-1981. С., 5-40.

Велинова 1999: Велинова, И. Постмодернизъм и политическа идентичност. – Български фолклор, кн. 4, 30-35.

Волф 1997: Волф, Г. Застроеното социалистическо пространство. Пространствено и функционално преустройство на едно българско село от 50-те години до днес. – Български фолклор, кн. 3-4, 39-70.

Димитрова, Иванова 2004: Димитрова, Д., Д., Иванова Река Дунав в разказите на русенци. Доклад, изнесен на научна конференция в гр. Тутракан, окт. 2004 (под печат).

Елчинова 1994: Елчинова, М. Автобиографичният разказ като самопредставяне. – Български фолклор, кн. 6, 17-27.

Иванова 2004: Иванова, Д. Автобиографията на дядо Юснун в слово и визия. – Изв. на Рег. истор. музей – Русе, т. VIII, Градът. Етнология. Русе, 386-395.

Ненов 2000: Ненов, Н. Българският градски модел. Русе. В: Русе – портрет на века. С., 11-29.

Ненов 2002: Ненов, Н. “Съветската армия” в устните разкази и колективната памет. В: България след 1944 – история, проблеми, тенденции. Шумен, 226-229.

Петров 1997: Петров, П. Съборът в Радуил, За социалистическата трансформация на един религиозен празник. – Български фолклор, кн. 3-4, 104-129.

Радков 1986: Радков, Ив. Антифашистката съпротива в Североизточна България 1941-1944. С.

Рот 1997: Рот, К. Между модернизация и традиционализъм. Всекидневната култура на селото в Югоизточна Европа. – Български фолклор, кн. 3-4, 26-38.

Русе – портрет на века 2000: Русе – портрет на века. Съст. и ред. Н. Ненов. С.

Станева (Иванова) 2001: Станева (Иванова), Д. Албумът на дядо Юснун. Опит за визуалноантропологическа характеристика. – Год. на Асоц. “Онгъл”, т. II, Култ и обредност. С., 181-185.

Халбвакс 1996: Халбвакс, М., Колективната памет. С.

THE DAY NINTH SEPTEMBER AS CHRONOTOP WITHIN NARRATIVES OF PEOPLE OF ROUSSE

Abstract

Dilyana Ivanova

Rousse Regional Museum of History

The article deals with narratives of the people of Rousse about historical date Ninth September 1944. The Collection of Oral Stories of Rousse townfolks is the basic source. There is variety of themes concerning this historical moment. The author of this text classifies the information about the topic “Ninth September” and indicates the specific viewpoint of people of Rousse about the problem.